

© JEAN KOENE 1998

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, gekopieerd of overgenomen,
zonder de schriftelijke toestemming van de schrijver.

Gevoelsfilosofen

HEMSTERHUIS.

Johann Georg Hamann (1730–1788) in 1785

Johann Georg Hamann (1730-1788)
Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819)
Frans Hemsterhuis (1722-1790)

GEVOELSFILOSOFEN

Voor de meeste mensen is het lezen van een boek een hele opgave. Ze doen het niet graag, maar vinden het van de andere kant ook weer niet prettig om in gezelschap voor weinig belezen te worden aangezien. Voor hen is het echt een zegen dat er beroemde schrijvers zijn. Over beroemde schrijvers kun je namelijk gemakkelijk wat in het midden brengen, zelfs als je nooit een letter van hen onder ogen hebt gehad. Bij het lezen van kranten- en tijdschriftartikelen vang je over de beroemdheden voldoende op om je in intellectuele kringen staande te kunnen houden.

Dit is zo ongeveer, zij het wat huiselijker uitgedrukt, wat Allard Pierson (1831-1896) meende te kunnen vaststellen in de omgang met zijn tijdgenoten. Er werd in zijn tijd veelvuldig geconverseerd over schrijvers als Goethe en Rousseau, terwijl toch maar een enkeling de boeken over Wilhelm Meister of de Nouvelle Héloïse had gelezen. Gelukkig maar, riep Pierson daarbij uit, dat er beroemde schrijvers zijn, want die stellen ons in de gelegenheid 'te maaien waar wij niet gezaaid hebben'.

Pierson bediende zich van deze badinerende kenschetsing, om een beschouwing in te leiden over de Duitse filosoof Johann Georg Hamann (1730-1788). Hamann wordt, evenals zijn geestverwant Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819), gerekend tot de zogeheten gevoelsfilosofen, die – in tegenstelling tot hun achttiende-eeuwse tijdgenoten – niet het primaat toekenden aan het menselijk verstand, maar aan het gevoel. De hoogste waarheden – en daar zijn filosofen toch altijd naar op zoek – waren volgens hen niet te achterhalen langs de weg van de redenering, maar uitsluitend door middel van een bijzonder soort invoelingsvermogen. Voor Hamann en Jacobi was het geloof in God en de onsterfelijkheid van de ziel boven alle twijfel verheven, ook al was geen mens in staat het met bewijzen te ondersteunen. Pierson constateerde, dat veel orthodox-protestantse theologen zich graag op deze Duitse gevoelsfilosofen – de 'filosofen des geloofs' – beriepen, om hun behoudende godsdienstige opvattingen te verdedigen. Ten onrechte meende hij. Als de orthodoxe theologen hun werken gelezen hadden, zouden ze tot het inzicht zijn gekomen, dat Hamann en Jacobi wel diepgelovig waren, maar zeker niet orthodox.

Orthodox – of rechtzinnig – is hij die de traditionele leer van de Kerk als onomstotelijk beschouwt, die gelooft wat het voorgeslacht geloofd heeft en die niet wenst te tornen aan de overgeleverde dogma's. Op Hamann en Jacobi past deze karakteristiek allermintst. Zij voelden zich aan enkel dogma gebonden en verkondigden een geloofsopvatting die gebaseerd was op wat zij zelf onderzochten meenden te hebben. Hun geloof was grotendeels een geloof van eigen vinding.

JOHANN GEORG HAMANN (1730-1788)

Pierson publiceerde zijn artikel over Hamann in 1873 in het tijdschrift *De Gids*. Hij achtte het toen niet erg aannemelijk, dat veel mensen het werk van Hamann gelezen hadden. Hij zelf had het wel gedaan, omdat hij op dat moment als hoogleraar werkzaam was in Heidelberg en daar 'akademische lessen' moest geven. Om op een verantwoorde manier college te kunnen geven, had hij zich moeten verdiepen in de 'denkbeelden van de laatste helft der achttiende eeuw in Duitschland'. Het lezen van Hamann had hem geen onverdeeld genoegen geschonken, want het was niet eenvoudig gebleken.

Hamann was, naar de bevinding van Pierson, geen echt heldere geest en geen groot stylist. Bij het lezen van Hamanns werken stuitte hij voortdurend op problemen en moest hij vaak de grootst mogelijke moeite doen, om de gedachtegang te blijven volgen. Hamann had een overdaad van woorden nodig om zijn denkbeelden weer te geven, wat het lezen van zijn uiteenzettingen bepaald niet veraangenaamde. Wat de filosoof naar voren bracht, was allemaal nogal langdradig en verwarrend, vond Pierson. En hij was niet de enige die er zo over dacht. Zelfs de grootste bewonderaars van Hamann hadden wel het een en ander op zijn typische betoog- en schrijftrant aan te merken. Volgens de Duitse schrijver Jean Paul (Johann Paul Richter – 1763-1825), die tot die bewonderaars behoorde, had de filosoof iets tweeslachtigs: iets heroïsch en iets kinderlijks tegelijkertijd. Wat Pierson in Hamann zag, kan misschien het beste omschreven worden als: een verwarde geest met geniale ideeën.

BEKEERLING

Hamann kon niet leven zonder geloof in een transcendente, bovennatuurlijke werkelijkheid, maar hij was dat zelf pas gaan beseffen, nadat er een omwenteling in zijn levenswijze had plaatsgevonden. In zijn jonge jaren en als student – hij bekende dat later rouwmoedig – was hij zich, tussen studieuze buien door en in bonte afwisseling, te buiten gegaan aan uitpattingen van allerlei aard. Waarin die uitpattingen bestonden, beled hij achteraf in een autobiografische notitie:

Ich frasz umsonst, ich soff umsonst, ich bulthe (sic!-J.K.) umsonst; Völlerei und Nachdenken, Lesen und Büberei, Fleisz und üppiger Müssiggang wurden umsonst abgewechselt....

Blijkbaar werd tijdens die brooddronken jeugdperiode toch de basis gelegd voor een intens beleefd godsdienstig leven, want Hamann ontpopte zich na dit onstuimige begin als een diepgelovig mens, aan wie zelfs mystieke ervaringen niet vreemd waren. Dat laatste is misschien nog wat zwak uitgedrukt. Beter is het te zeggen, dat mystieke ervaringen zijn leven beheersten en de aanzet gaven tot zijn filosofie. Wie oren heeft om te horen, hoort God in zichzelf, – als we Hamann mogen geloven:

De stem van ons hart, van ons geweten, het fluisteren van onze rede noemen wij vaak onze beschermengel. Ach, het is veel meer; het is de stem van God zelven in ons. (Hamann, geciteerd in vertaling door A. Pierson)

Hamann ontwikkelde zijn gedachten over God en godsdienst helemaal op eigen kracht. Hij verdiepte zich niet in wat anderen op dat terrein meenden ontdekt te hebben. In hun boeken trof hij te veel

redenaties aan. Over God viel niet te redeneren, volgens hem. Mensen konden van het goddelijke totaal niets begrijpen; zij konden er slechts in geloven. Hamann voelde zich persoonlijk met God verbonden, had God aanschouwd in zijn mystieke droombeelden en profeteerde over God in orakeltaal, begrijpelijk voor hemzelf, maar niet altijd voor anderen.

STELLINGEN

Hamanns godsgeloof berustte op enkele stellingen of uitgangspunten, die op de rationalisten onder zijn tijdgenoten geen overtuigende indruk zullen hebben gemaakt. Wij weten – aldus Hamann – dat we leven, dat we eens zullen sterven en dat er een wereld buiten ons bestaat. We kunnen dat niet bewijzen, maar koesteren daarover geen enkele twijfel. Welnu, zo moet het ook zijn met onze godsdienstigheid. Godsdienstzin is een menselijk vermogen, vergelijkbaar met het gezichtsvermogen of het vermogen om te proeven. God is voor de mensen die hem zoeken, even werkelijk aanwezig als de dingen die zij met hun zintuigen kunnen waarnemen.

Ja – schrijft Pierson, als hij bij dit onderdeel van Hamanns uiteenzettingen is aanbeland – men zou hem geen onrecht doen met te beweren, dat het naar hem even moeilijk en even licht valt aan onzen dood als aan onze onsterfelijkheid, aan eene zichtbare als eene onzichtbare werkelijkheid te geloven.

Hamann legde zijn zeer persoonlijke theorieën vast in boeken en artikelen, waaraan hij dikwijls de merkwaardigste titels gaf. Pierson vermeldt in zijn artikel frappante voorbeelden, waaronder het veel vraagtekens oproepende opschrift: *Fortunampriamicantabonobilebellum* wel als het meest duistere kan worden aangemerkt. De uitvoerige titel *Vermischte Anmerkungen über die Wortfügung in der französischen Sprache; zusammen geworfen mit patriotischer Freiheit von einem Hochwohlgelahrten Deutsch-Franzosen*, die ook niet direct helder is, mag in dit verband eveneens worden genoemd. Wat die rare titels betekenden kon Hamann zich achteraf vaak zelf niet meer voor de geest halen.

Maar ondanks de vreemde gedachtecronkels die Pierson in het werk van Hamann tegenkwam, wijdde hij aan zijn werk en zijn persoon een waardig artikel, dat in zijn geheel genomen duidelijk blijkt geeft van respect voor de godsdienstigheid van de Duitse filosoof.

Een uitgelezene was Hamann – aldus Pierson – indien men althans wil begrijpen, dat iemand een nagenoeg onverstaanbaar schrijver, een man van onverteerde wetenschap, een vriend van pot-sierlijkheden, een zeer zinnelijke natuur, en te gelykertijd een scheppende, fijne en godsdienstige geest kan zijn. Men kan, hem lezende, zijn ongeduld en zijn ergernis evenmin als zijne bewondering bedwingen.

Naar het oordeel van Pierson was Hamann een hooghartige piëtist. Hooghartig omdat hij zich niets gelegen liet liggen aan de meningen van anderen. Piëtist vanwege zijn ondogmatisch gevoelsgeloof. De dichter Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), tijdgenoot van de Duitse filosoof, vond Hamann een zelfingenomen man en een betweter en wenste hem daarom niet persoonlijk te ontmoeten. Hij wilde zelfs niet met hem corresponderen.

Het piëtisme was een stroming in de protestantse kerk die in Duitsland veel aanhang kreeg en in dat land veel invloed uitoefende op de kunst, de literatuur en de filosofie. De beweging ontstond in de zeventiende eeuw en kwam voort uit de behoefte aan een vernieuwde godsdienstbeleving. Initiatiefnemer was Philip Jacob Spener (1635-1705), die bekendheid kreeg door zijn boek *Pia desideria*. Spener en zijn aanhangers waren tegenstanders van alle formalisme en dogmatisme. Zij waren onorthodox en legden de nadruk op individuele vroomheid. Geloof was voor hen een persoonlijke, intieme en mystieke ervaring. De piëtisten hielden wel bijeenkomsten, maar die dienden dan om elkaar tot de ware vroomheid op te wekken. In de volksmond kregen zij al spoedig de naam van: 'de vromen'.

FRIEDRICH HEINRICH JACOBI (1743-1819)

Hamanns tijdgenoot en geestverwant F.H. Jacobi was al vroeg in zijn leven met het piëtisme in aanraking gekomen. De invloed van die vroomheidsbeweging onderging hij in zijn ouderlijk huis in Düsseldorf, niet via zijn ouders, maar via de huishoudster in het gezin, die een overtuigde piëtiste was. Al in zijn prille jeugd legde Friedrich aan die huishoudster allerlei godsdienstige vragen voor en zij gaf daarop antwoorden die hem erg aanspraken en gemakkelijk weerklank vonden in zijn gemoedsleven. Later typeerde Jacobi zichzelf in zijn knapentijd als: 'een dweper, een fantast, een mysticus' en... een voorwerp van spot voor zijn vriendjes.

Vader Jacobi was een nuchtere zakenman. Hij zag niet veel in zijn altijd maar peinzende zoontje. Hij vond hem maar dom en koppig, en zeker niet geschikt voor een academische opleiding. Daarom plaatste hij Friedrich, toen die een jaar of zestien was, op een kantoor in Frankfurt-am-Main.

Hoe de jonge Jacobi het kantoorwerk vond, vermeldt Pierson niet, maar je kunt je nauwelijks voorstellen dat het in alle opzichten bevrediging heeft kunnen schenken aan zijn creatieve en reflectieve natuur. Na enkele jaren hield hij het in Frankfurt voor gezien en begaf hij zich naar Genève. Daar maakte hij kennis met wetenschappers, die ongetwijfeld een interessanter en uitdagender gezelschap voor hem vormden, maar qua levensbeschouwing ver van hem af stonden. Die geleerden waren, naar het hem voorkwam, altijd maar aan het redeneren en stelden zich op een zuiver materialistisch standpunt. Voor religieus gevoel was in hun midden geen plaats. Redeneren en godsdienstig-zijn bleek niet samen te gaan, waaruit Jacobi concludeerde, dat de 'hogere waarheid' niet via redenering te ontdekken was. Die conclusie werd de grondslag voor zijn toekomstige filosofie.

'REDE'

De mens wordt beschouwd als een met rede begaafd wezen. Jacobi, die Hamann als zijn geestelijke vader beschouwde en diens gevoelsmatige godsdienstigheid heel goed kon delen, vond het nodig het begrip 'rede' op zijn manier te definiëren. Hamann had 'het fluisteren van onze rede' al eens omschreven als 'de stem van God zelf in ons', maar hoe viel dat te rijmen met de stelling dat de mens via 'rede'-neren niet kon doordringen tot de hoogste waarheid? Jacobi probeerde het dilemma op te lossen door een onderscheid te maken tussen rede en verstand.

Redeneren is typisch het werk van ons verstand, meende Jacobi. Het verstand is het vermogen tot reflectie, dat de mens in staat stelt, de voorstellingen die hij aan zijn waarnemingen te danken heeft,

te ordenen en met elkaar te verbinden. Het bewijst onschatbare diensten in het dagelijks leven en, uiteraard, in de natuurwetenschap. Maar het is een vermogen ter realisering van louter materialistische doelstellingen.

Om te kunnen geloven in God moet een ander, zeer speciaal vermogen van de mens actief worden, een vermogen dat ervaringen van geheel andere orde mogelijk maakt. Dat speciale vermogen noemt Jacobi de rede. De rede is, in zijn theorie, een goddelijk kenvermogen, dat de mens in staat stelt te zien wat onzichtbaar is en te aanvaarden wat niet valt te bewijzen. Hogere waarheid is niet te bewijzen, zo ontdekte Jacobi, maar als de rede werkzaam is in de mens, is die hogere waarheid helder zichtbaar. Helder als het zonlicht, meende hij zelfs. Volgens Pierson gaf Jacobi, door dat onderscheid tussen verstand en rede aan te brengen, ongewild steun aan het orthodoxe geloof.

Na zijn Geneefse periode keerde Jacobi terug naar Düsseldorf, waar hij de zaak van zijn vader overnam. Hij trouwde met Betty van Clermont, dochter van een welgestelde familie uit Vaals (N.L.) Die Betty moet een heel aparte vrouw geweest zijn, ruim in haar vlees, dat wel, maar heel hartelijk. De dichter Goethe, die bij de familie Jacobi aan huis kwam, noemde haar altijd 'Mamachen'. Volgens zijn getuigenis kon Betty van Clermont zo uit een schilderij van Rubens gestapt zijn. Zij was volgens Goethe:

*ohne ein Spur von Sentimentalität, richtig fühlend, sich munter ausdrückend, eine herrliche
Niederländerin, die ohne Ausdruck von Sinnlichkeit durch ihr tüchtiges Wesen an die Rubens'schen
Frauen erinnerte.*

Deze bijzonderheden weet Pierson in zijn artikel over Jacobi op te dissen. En hij vermeldt nog een ander sappig detail. Toen moeder Clermont eens belangstellend aan haar dochter vroeg, wie toch die Goethe was, die vaker bij hen over de vloer kwam, kreeg zij als antwoord: 'Och... een goede bekende uit Frankfurt'. Als Betty had gezegd: 'Een knappe advocaat', zou dat bij haar moeder in goede aarde gevallen zijn, maar met de mededeling dat die man een groot dichter was, kon zij bij haar moeder niet aankomen. 'Ein Poeten' stond bij de familie Clermont 'in jämmerlichen Ansehen'.

De werkzaamheden die Jacobi in zijn Düsseldorfse zaak te verrichten had, deden geen afbreuk aan zijn filosofische activiteit. Zijn contemplatieve natuur verloochende zich niet. De familie bezat een buitengoed in Pempelfort, dicht bij de stad, en daar kon Jacobi zich geregeld terugtrekken. De stilte en de eenzaamheid, die hij daar vond, had hij nodig voor zijn filosofisch werk, maar ook om zichzelf beter te leren kennen. Bij iemand die inzicht kreeg in zijn eigen persoonlijkheid, zou de hogere waarheid zich als een profetie aandienen, meende hij.

Voorwaarde voor geloven in God was, naar de woorden van Jacobi: 'sympathie voor dat werkelijke, dat levende, dat ware, dat zich aan het lichamelijke oog onttrekt'. Je zou kunnen zeggen dat je een zekere genegenheid moet voelen voor het oneindige, dat achter de eindige verschijnselen schuilgaat. De dingen die wij kunnen waarnemen zijn eindig, maar de stof waaruit de dingen zijn samengesteld, is oneindig. Maar hoe verandert de stof? Volgens Jacobi kon het leven niet zijn ontstaan door een toe-

vallige verandering in de levenloze stof. Het ontstaan van een wezen als de mens, de met rede begaafde mens, kon toch zeker niet aan het toeval worden toegeschreven! Alleen al het bestaan van de mens dwingt ons, in iets hogers, iets eeuwigs te geloven, in iets wat het begin van alles is. Hier moet, volgens Jacobi, sprake zijn van een geest die zich richt op een doel. Bij zoiets is niet de natuur alleen aan het werk, want de natuur heeft geen doel.

Hamann en Jacobi hebben veel gemeen. Voor beiden is het gevoel de kenbron van de hogere waarheid. Verschil is er echter, naar de bevinding van Pierson, in hun uitdrukkingsvermogen. Jacobi kon zijn gedachten beter ordenen en ze duidelijker formuleren en had daardoor een grotere invloed op zijn tijdgenoten.

FRANS HEMSTERHUIS (1722-1790)

In de tijd van Hamann en Jacobi had ook Nederland zijn gevoelsfilosoof: Frans Hemsterhuis. Hij mag in één adem met de Duitse wijsgeren worden genoemd. Je zou het van zo'n klein land als het onze niet gauw verwachten en nog minder van een man die zijn dagen sleet als overheidsambtenaar in Den Haag, maar het is toch een onbetwistbaar feit: Hemsterhuis was in zijn tijd een veel geroemd wijsgeer met internationale bekendheid.

Hemsterhuis' vader, Tiberius Hemsterhuis, hoogleraar in de klassieke letteren, wist bij zijn zoon een grote liefde op te wekken voor de Griekse schrijvers en filosofen. Die waren toentertijd nog tamelijk onbekend. Tiberius Hemsterhuis en een aantal van zijn vakgenoten waren begonnen met uitgaven te bezorgen van de oude Griekse auteurs. Tot dan toe was de belangstelling van de geletterden voornamelijk gericht geweest op de Latijnse schrijvers en wat men van de oude Grieken wist had men via de oude Romeinen vernomen. Tiberius Hemsterhuis, Ruhnkenius en Valckenaar wisten waardering te kweken voor de Griekse literatuur en filosofie en een van hun meest ontvankelijke leerlingen was Tiberius' zoon Frans.

Frans Hemsterhuis schreef in de Franse taal over zijn geliefde Griekse auteurs en vooral over een van hen: Plato. Door twee elementen in het werk van Plato werd hij bijzonder getroffen: de dialoogvorm, waarin Plato zijn gedachten naar voren bracht, en de figuur van Socrates, die Plato sprekend liet optreden in zijn geschriften. Socrates – en dat sprak Hemsterhuis vooral aan – was een wijsgeer die met zijn leer invloed wilde uitoefenen op het leven van de mensen. Hij was een geëngageerd filosoof en dat wilde Hemsterhuis ook zijn.

MOREEL ORGAAN

Als achttiende-eeuwer stelde Hemsterhuis zich tot doel, de mens en de samenleving te verbeteren. Zijn ideaal was gericht op veredeling van de mens en op het 'nut van 't algemeen' en dat zou volgens hem te realiseren zijn, als de mensen ertoe gebracht konden worden, de stem van hun geweten te volgen.

Hemsterhuis bediende zich niet van het woord 'geweten', maar van een zelf bedachte term: 'l'organe moral'. De mens beschikte volgens hem over een moreel orgaan, een soort zesde zintuig voor

zedelijkheid. Dat was een door de natuur aan de mens geschonken vermogen om diepere gronden te peilen. Hijzelf gebruikte ervoor een meeromvattende omschrijving. Het ‘organe moral’ is, naar de woorden van Hemsterhuis:

de ingeschapen aandrift die de ziel, vóór alle overdenking, heendrijft naar de waarheid, het goede, het onzienlijke en het Goddelijke; die al deze dingen zoekt door een sympathetische verwantschap, zooals het oog het licht zoekt.

(Geciteerd door Kalff, blz. 154; erratum: Kalff schrijft ‘onaanzienlijke’ i.p.v. ‘onzienlijke’)

De opvatting over een zedelijk instinct in de mens vinden wij ook bij Hemsterhuis’ tijdgenoot Jean-Jacques Rousseau, een denker voor wie hij grote bewondering koesterde en met wie hij, volgens kenners, in meerdere opzichten verwantschap vertoont. Rousseau behandelt de kwestie van het geweten in zijn werk *La Profession de foi du vicair savoyard* en blijkt het daar ook te beschouwen als een soort zedelijkheidsinstinct, een ‘principe innée’. Als we onze daden willen beoordelen, aldus Rousseau, kan ons verstand ons bedriegen, ons geweten nooit:

Trop souvent la raison nous trompe (...) la conscience ne nous trompe jamais; elle est le vrai guide de l’homme; elle est à l’âmes un principe innée de justice et de vertu, sur lequel (...) nous jugeons nos actions et celles d’autrui comme bonnes ou mauvaises; et c’est à ce principe que je donne le nom de conscience.

(geciteerd door Kalff, blz. 154-155)

HEMSTERHUIS, HAMANN, JACOBI

Dankzij het feit dat Hemsterhuis Frans schreef overschreden zijn denkbeelden gemakkelijk onze landsgrenzen. Hij verwierf faam in het buitenland en raakte onder meer bevriend met Hamann en Jacobi. Hij ontmoette deze Duitse collega’s ten huize van Prinses Gallitzin, geboren gravin Von Schmettau, in Münster. In haar huis trof hij ook Goethe, die hem met hoogachting behandelde en hem jaren later, postuum, huldigde als ‘een fijngevoelige, scherpzinnige, esthetisch ontwikkelde Nederlander’.

Een mooi compliment, en een goede reden om naar het werk van Hemsterhuis op zoek te gaan.